

Z. SZALAI SÁNDOR

Önarckép történelmi háttérrel

GÁRDONYI GÉZA EGRI CSILLAGOK ÉS A LÁTHATATLAN EMBER CÍMŰ REGÉNYÉNEK ELEMZÉSE

Az irodalmi közvélemény sokáig két ellentétes képet őrzött Gárdonyiról. A közélet porondján forgó, radikális eszméktől fűtött, majd mindinkább kiábrándult, bezárkózó egyéniségét, kinek pályája is felemás módon alakult, s óhatatlanul derékba tört.

Az időrendben egymás mellé rakott fényképek tanúsága szerint arcvonásain korántsem az ellentétek vagy a meg hasonlítás jelei láthatók. A kissé mindig szomorkás, elrövedező szem megfontoltságot, kutató bölcsességet, belső érzékenységet sejtet. A befelé néző, harmóniát kereső ember vonásai ezek. Ő „kövek alatt nőtt fünek” nevezte magát – vagyis szerénynek, elnyomottnak, de kitartónak is. Ifjúkorában a liberális Benjamin Franklin elveihez, de negyvenes éveiben is még új hitekhez igazította életét. Önújító kísérletei pedig egyre érettebb művekben nyilvánulnak meg.

Szikár alakja mögött életkedv, szeretet rejtőzött. A Bajza utcai Jókai-szalomban a „szerelem betegeként” kezelték, megmosolyogták olykor „falusi öltözete” miatt, bár „álommal, napfénnel, madárénekkel teli tekintete” – ahogy Fesztyné Jókai Róza írja visszaemlékezéseiben – tüstént kihívta a társaság nő tagjainak figyelmét. Egerben már többnyire a műveiben élt és gondolkodott, önmagával és választott hőseivel társalgott, ám ha értő partnerre akadt, író barátainak jellemzése szerint hirtelen kipirult az arca, és józan érveinek szenvedélyessége ragadta magával hallgatóit.

Huzamos időn át önkényesen válogatták ki könyvei hosszú sorából azt a néhányat, amelyek egy-egy irányzat ízlésének éppen megfeleltek – ahelyett, hogy törekvéseinek alapját, belső indítékait, határozott irányát mutatták volna meg, és legjobb képességeihez, sa-

GÁRDONYI GÉZA
(1863–1922)

*A múlt és a jelen nála
elválaszthatatlanul
egybeforr. Nem tud úgy
véleményt mondani
a korabeli erkölcsi-
társadalmi állapotokról,
hogy ne érzékeltetné
a nagy távlatokat,
történelmi folyama-
tokat is.*

játos természetéhez, korának szellemi felkészültségéhez mérték volna teljesítményeit. A tetszetős legendákhoz persze ő maga is hozzájárult egri életmódjával.

Életműve átmeneti jelenség: lezár egy korszakot, amelyre 1848 dicsőségének fénye – a polgárosodás felgyorsulásával – alig-alig hat már, de nem kevés jellegzetességet tár fel a századforduló utáni magyar valóságból is. Sok rangos méltatója, köztük Szerb Antal, a magyar történelmi regény „mintaszerű” mestereként tartja számon. A múlt és a jelen nála elválaszthatatlanul egybeforr. Nem tud úgy véleményt mondani a korabeli erkölcsi-társadalmi állapotokról, hogy ne érzékeltetné a nagy távlatokat, történelmi folyamatokat is. A nemzeti múlt sorsdöntő fordulatairól a saját környezetében megismert, élő emberek gondoljai jutnak eszébe. Munkásságában épp az a meglepő, hogy mily egyszerű, lépésről lépésre gazdagodó világképet nyújt.

A családi hagyományok és személyes problémái egyaránt arra ösztönzik, hogy történelmi analógiákban gondolkozzék. Apja – Ziegler Sándor – megszenvedett negyvennyolcas érzelmeiért: mint Kossuth fegyvergyártója, vagonát és műszaki tudását a magyar szabadságharc szolgálatába állította, ezért bujdosnia kellett, végül a nyomorúságba süllyedt. Gárdonyi másik fő inspirálója az önismeret. Bárhogy leplezi, a legtöbb írása önéletrajzi vonatkozásokkal dúsitott, ideértve egyéni sérelmeit is. S amikor – merészebb terveinek megvalósítására – lakhelycserék után Egerben megtelepszik, választása kényszerű és célszerű átrendeződés; körülményei ugyan sokáig rejtélyesnek tűnnek, miként hosszú ideig megfejtethetetlenek vélik *Titkosnaplóját* is.

Amire oly régóta várt, első nagy sikereinek tetőpontján lesz magányos író. Hogy mi tette azzá, barátai és ellenfelei sokféleképp magyarázzák, csak azokat a legfontosabb mozzanatokot hagyják figyelmen kívül, amik miatt huszonöt évre egri lakóházába szorul. 1987-ben, amikor végképp megválí az újságírói pályától, kortársai sértett hiúságára és a konzervatív kritika támadásaira gondolnak, vagy arra gyanakodnak, hogy „talán az Asszony elől menekül”.

A tények azonban messzebbre mutatnak. Igazi barátai, köztük Bródy Sándor és a szegediek (Tömörkény, később Móra, Juhász Gyula) nem hagyják cserben, ha rászorul a segítségükre. Felesége 1892-ben Budapestről Győrbe költözött vissza, és a tizenhat évig húzódó válóper alatt nem háborgatja. 1891 decemberétől néhány évig a fővárosi ellenzéki lap, a Magyar Hírlap politikai riportereként dolgozott. Az erőszak eszközeihez nyúló Bánffy-kormány hatalomra jutásával azonban a tekintélyes orgánium „harcos liberalizmusának” is befellegzik. Gárdonyi már az 1894. évi országgyűlések zűrzavarában kínosnak érzi a Magyar Hírlap meghátrálásait. A napi munkával, szaladgálással járó hivatali feygelmet se nagyon tűri. A Szegedi Napló mellékleteként, 1896 karácsonyára megjelent, *Ygagság a földön* című szatirikus költeménye miatt Gyulai Pál folyóirata a magántulajdon elleni izgatással vádolja. Ledorongolják *Két menyasszony* című novelláskötetét is.

A millenniumi ünnepségek idején nem bírja elviselni, hogy minden hivatalos megemlékezés a gotterhaltéval kezdődik. Látja a nemzet képviselőinek tehetetlenségét, s még egy utolsó tudósításra készül. Május 2-án este fönt jár Bánffy miniszterelnöknél. „Arról beszélgettünk – jegyzi naplójába –, hogy a király ezekben a napokban hogy megalázza a nemzetet.” Bánffynak „hirtelen eláll a szava”, könnyeit törli, de nemsókára feláll, kinéz az ablakon, mintha a sértő megjegyzést nem hallotta volna. Gárdonyi erre meghajol és távozik.

Az „ezredévi áldomások és vendégségek zajában” Segesvárra utazik, onnan Fehéregyházára gyalogol, végigbaktat a héjjasfalvi országúton: Petőfi jeltelen sírját keresi. Nem a kíváncsiság indította útra – írja –, hanem „az a vágy, ami a mohamedánt viszi Mekkába, a keresztényt a Szentsír templomába, a zsidót Salamon falai alá”. *Zarándoklás* című esszéje panaszos memento: „A mi nagy költőnk a mi fényességünk, a mi ezredévünknek legszebb csillaga”, de „a fél évig tartó örömnép rózsáiból, amelyekkel megkoszorúzunk minden oltárt és minden emlékkövet”, épp a szabadság vértanúinak nem jut. Visszatérve elegendő pénzüsszeget gyűjt Petőfi budapesti szobrára, de a kivitelezés elhalasztódik.

Az értékes vagy sorozatban gyártott, olykor hivalkodó emlékművek láttán – a későbbiekben – trilógiát akar írni a honfoglalásról és a Szent István előtti, vajúdó korról. Munkájához két üveges szekrényt kitöltő anyagot hord össze. Egy időre szétszakít minden kapcsolatot, ami a közelethez és a fővároshoz köti. Tekintete várromokon időzik s pihen meg, vagy lélektani analízisekre bocsátkozik – hogy közelebb jusson az emberekhez.

Az egriek 1922-ben, amikor Gárdonyi hatvanadik születésnapjának megünneplésére készülődtek, a város díszpolgárának jelölték írójukat. A szerénység első, elhárító mozdulatai ellenére, a már nagyon beteg ember elérékenyülve várta a kitüntetést, de nem akarta ezt bevallani. Titkosnaplójának tanúsága szerint megnyugvással töltötte el, hogy mindjárt Egerbe költözése után megörökítette a város dicsőségét. Készült ő az ünnepélyes aktusra is. Beszédvázlatában, amely töredékben maradt fenn, magát a szőlővesszőhöz hasonlítja, mely „idegenből hozva egri tőkévé válik”. S ehhez a költői képhez – képesbeszédhez – hozzáfűzi a buzdító gondolatot: „mindenki lehet egrivé, aki a hazáját úgy szereti, mint akik itt születtek.”

Mire gondolhatott még? Elfelelte-e a sok gondot, fáradságot, amivel történelmi regénye készült? Szövegével soha nem volt megelégedve. Minden egyes kiadás alkalmával javított és csiszolt rajta, újra és újra átszilizálta, tartalmán azonban nem változtatott. Az első, újságbeli textus, amely 1899 karácsonyától néhány hónap leforgása alatt került nyilvánosságra a Pesti Hírlapban, még a pályakezdő író stílusára, aprólékos leírásaira vall. A későbbiek kétségtelenül jobbak: gyorsabb üteműek, helyenként balladai tömörségűek, nyelvezetük is letisztult, izgalmasabb a fülnek.

Az *Egri csillagok* közel száz év óta töretlen népszerűségét a több tehetséggel és intenzívebb ábrázolással alkotott novellák, regények, drámák sem homályosították el. Tucatnyi nyelvre lefordították már. Nálunk az írni-olvasni tudó embernek ez az első nagyobb lélegzetű olvasmánya, amelyre felnőtt korban is szívesen gondol vissza. Bizonyára azért, mert egyszerre érzi benne az ifjúság vágyát és az irodalom varázslatos erejét. A gyerekek fantáziáját minden részlet megmozgatja, minden veszélyes helyzet nagy izgalommal tölti el (lépten-nyomon adódik ilyen), de tudják azt is, kiért s miért drukkolnak. Pedig az *Egri csillagok* nem ifjúsági regénynek született, később lett a serdülők számára rövidített, illusztrált kiadása s más adaptálása, de az egész sem érzi senki nehéz olvasmányak.

Inkább erkölcsi, mint közvetett politikai célja volt Gárdonyinak e regény megírásával. Írói dilemmája az, hogy „lehetne-e olyan regényt írni, amely nem színfalnak használná a múltat, hanem inkább lámpás lenne”? Többek közt azt szerette volna tudatosítani, hogy az újrászövetkező nagyhatalmak versenyében a magyarság ne várja függetlenségét idegen hatalmaktól. A Habsburgoktól sem, akik történelmünk folyamán

megtorló intézkedéseket tettek vagy – a regény *Befejezése* szerint – közömbösséget mutattak irántunk. A nemzet csak a saját erejére támaszkodhat, saját szorgalmában és tudásában bízhat, valamint az emberi tisztességen alapuló összefogásban – véli Gárdonyi. A mai történelemtudomány természetesen másképp ítéli meg az osztrák–magyar monarchia eseményeit, mint ahogy Gárdonyi látta azokat. Az ellenzék még a nemzeti érdekek, közjogi sérelmek képviselőjeként lépett fel. Lényeges változás csak 1906 tavaszán, a nemzeti koalíció győzelme után történt, amikor a koalíció vezetői (Andrássy Gyula, Kossuth Ferenc) új egyezséget kötöttek a királlyal, és a kereskedelmi szerződések, kedvező vámok, bővülő munkalehetőségek általános jólétet biztosítottak. Bécsi tapasztalatai alapján Gárdonyi is különbséget tudott tenni a konzervatív császár városa és a szabadelvű polgárság, új művészeti mozgalmak, tudományok központja között.

Az alacsony sorból – szegénységből, árvaságból – tehetsége révén kiemelkedett Bornemissza és társai példamutatásával kívánt hatni a korra, amikor a politikában nem a negyvennyolcas eszmék irányítottak, hanem a gazdasági érdekek kerültek előtérbe, elválasztva és elidegenítve egymástól az embereket. Gárdonyi bátorsága abban állt, hogy az elüzletiesedett világban a demokratikus hazafiságot ébresztette. Történelmi alakjait a nép emlékezetében élő parasztlázadás és az ország 1526 utáni területi, rendi megosztottságának állapotában ábrázolta. A mohácsi vereségről, mely a politikai korlátoztság és konzervatív szemlélet következménye volt, több ízben szó esik a regényben. Erről költ s énekel szomorú dalt Tinódi – Török Bálint udvarában. Bornemissza Gergely, amikor arra járt, s megszemlélte a helyet, ahol az iszonyú csata folyt, még „fehérlett a mező a sok lócsonttól”. Dobó István az eskütételt követő vacsorán így emlékezik: „Még a bajuszom is alig ütközött, mikor már ott álltam a mohácsi mezőn, és láttam a Szulejmán hadát. Elhiggyétek nekem, hogy az a huszonnyolcezer magyar összegázolta volna azt a százezernyi csőcseléket, ha csak egy ember is van, aki a csatát vezetni tudja. Nem vezetett, nem rendelkezett ott senki.”

A parasztfelkelés megtorlása, a földesúri önkény visszaállítás, egyes főurak harácsolása sodorta a katasztrófa felé az országot. Utána már csak a pusztításoknak, rablásoknak ellenálló végvárok jelentettek biztatást. Itt valósult meg kicsiben a nemzeti egység: köznemesek és jobbágyok, kézművesek és kereskedők, német ajkú tűzszerészek, kőborlásból visszatértek és a várban másokkal együtt szolgáló, nem éhező szegények hadi közösségében.

A kortárs olvasók nem ismerték fel a regény rejtett üzenetét. Vagy ha felismerték is, nem vállalkoztak az őszinte önvizsgálatra. Gárdonyi előre félt attól, hogy némelyek csak a „múlt dicsőség” nosztalgiját érzik ki a vitézi portyákból, cseles kalandokból, a várostrom jeleneteiből, s a jelen égető problémáira nem gondolnak. A sok utánjárás, utazás, könyvek beszerzése, ami a regény megírásához kellett, főlemesztette az író anyagi tartálékait, minden pénzét. Ezért az *Egri csillagok* befejezésekor keserűen jegyezte naplójába: „ha tetszik, ha nem, én többé ily alapon aligha vállalkozom regénycsinálásra. Gazdag embernek való mulatság az ilyen. Aztán hát ki az ördög keres ma-napság regényben igazságot?”

Más megfontolások is vezették. Tudta, hogy Bornemissza Gergely élete, amelyet a regény alcíméül választott, tragikusan végződött. (1554. október 17-én hamis híradást kapott a környéken rablókról, s kilovagolt többedmagával a várból, hogy a fosztogatókat megleckéztesse. A Hatvanban székelő Veli bég katonái elfogták őket, őt felsőbb parancsra Konstantinápolyba vitték rabláncon, s mivel ott nem hajlott semmiféle al-

kura, felakasztották. A magyar királyi kincstár már fogságba esése után lefoglaltatta csekély vagyonát.) A regény befejezéséről így vélekedett Gárdonyi: „Lehetetlen volt olyan életrajzot írnom, hogy az olvasók sírva tegyék le a kezükből. Ezen úgy segítettem, hogy az elejére fordítottam annak a nehéz sorsnak a képét, amely őt érte. Az olvasó a regény első felében megismeri a magyar rabok útját és a hétornyú börtönt, anélkül hogy csak sejtene is, hogy mindezt azért mondom el, hogy mikor a regény végére ér, gondolatban visszahelyezhesse az érdekes hőst a regény első felében rajzolt állapotokba. Furcsa munka, ugye? Munkának furcsa. Olvasmánynak nem.”

Gárdonyi olvasói valóban nem gondolkoztak azon, hogy mi lett a végső sorsa hőseinek. (Ha megmenekültek a pasáktól, a gazdag főurak támogatásának elmaradozásai miatt magukra hagyatva éltek és küzdöttek, ahogy tudtak. Ha más mód nem volt, bizony raboltak is a „szent cél” érdekében.) Az író több történelem-ismeretet tételezett föl olvasóiról, mint amivel rendelkeztek.

A liberális szellemű kritika egy ideig elhallgatta, majd lapos dicséretekkel illetve az *Egri csillagokat*. Riedl Frigyes tekintete a regény „szerkezeti lazaságain” akadt fenn. A bírálathoz volt némi igazság. Évek múltán Gárdonyi maga is túl egyszerűnek és avitagnak érezte a kompozíciót. Volt olyan elképzelése is, hogy Dobó lelki gyötrelmeit (a győzelem utáni lemondásakor) jobban megvilágítja. Másik terve szerint a történet az 1552-es év eseményeivel indult volna, csak Sopron helyett Fejérvár lett volna a szituáció színhelye. Később fájtalta, hogy az ostromot nem egy „hazatérő, orvoshoz vitt vitézzel” mondatta el, mert úgy „az elbeszélésnek egyéni zománca is lett volna”.

Ha így történt volna, talán semmit nem érzékelhetnének most a tilosba tévedt s patakban önfeledten fürdőző gyerekek játékos-naiv cselekedeteiből. Kevesebbet tudnánk elrablásukról, megmenekülésükről, összefonódó közös sorsukról, de a nemesi udvarok életéről is. S nemcsak a regény felépítése „egyszerű” (pontosabban: áttetszően tiszta), hanem nyelvezete is puritán, mégis hangulattal teli, vonzó és megnyerő. A közvetlen, szelíd hangütésben, kevés szóval sokat mondó párbeszédekben, pár vonással is markáns tájfestésben, a kopogós ritmusú mondatokon belül változatos szörendben érvényesülnek Gárdonyi stílusának különös ízei és színárnyalatai. Tartózkodik a legcsekélyebb archaizálástól. A legkeresetlenebb kifejezéseket találja meg a legbonyolultabb dolgokra, és a legegyszerűbb jelenségeket is gazdagon motiválja. Már az indításnál. („A patakban két gyermek fürdik: egy fiú meg egy leány. Nem illik tán, hogy együtt fürödnek, de ők ezt nem tudják: a fiú alig hétesztendős, a leány két évvel fiatalabb. Az erdőben jártak, patakra találtak. A nap tüzesen sütött. A víz tetszett nekik. Először csak a lábukat mártogatták belé, azután beleereszkedtek térdig. Gergelynek megvizesedett a gatyácskája, hát ledobta. Aztán az ingét is ledobta. Egyszer csak ott lubickol meztelenyen mind a kettő. – Derdő – mondja a lányka a fiúnak –, uttyunk.”)

Gárdonyi mesészővése még részint Jókai eszményítő, Mikszáth anekdotikus módszeréhez hasonló. Az első fejezetek sok szálú, romantikus, kalandos történetet ígérnek. Később tűnik ki, hogy az eposzi méretű cselekmény minden szituációjának fontos szerepe lesz. Jumorzsák fölbukkanásainak s kilengéseinek éppúgy, mint a vallásfelekezetek békéjét hirdető lutheránus papnak. Az ide-oda vándorló talizmán sem csupán „csodás elemként” került a történetbe, hanem jelentős fordulat szimbóluma.

A szerteágazó szálak a várostrom eseményeiben fonódnak egybe, s ezzel az epizódok jelentősége is megnő. Viszontlátjuk, ha még élnek, mindazokat, akik a regény elején tűntek fel; még Margitot is, aki az elrabolt gyermekeket vigasztalta. „Ne sírjatok,

kedves. Velem lesztek – mondta a parasztlány Vicuskának. – De én haza akarok menni” – sírja Gergő. – „Majd hazavezet a jó Isten, csak ne sírjatok.” Hamarosan megtudjuk, hogy miképp, de az író képzelete már másutt jár: egy hosszú, csontos hadnagy, Dobó intézkedéseit halljuk Cecey úr udvarában.

Amikor az ország vezetői azon töprengenek, hogy az oszmán birodalom terjeszkedésétől vagy Ferdinánd király hatalmától féljenek-e inkább, s melyik oltalmáért esedezzenek a másikkal szemben, Ceceyék a középutat választják. A nemzeti királyság oldalára állnak, fölköltöznék Budára, s Vica a csecsemő király pesztonkájává szegődik. A Ferdinánd-párti Bálint pap figyelmezteti ekkor Ceceyt a trónutód apjának, a hiú Szapolyainak kegyetlenségeire. Arra, hogy „Cecey uram” udvarába is behallatszott Dózsa menekülő jobbágyainak keserve. Az aggodalom feleslegesnek bizonyul, hisz Cecey nem feledte el, s akkor sem fogja feledni, amikor félkarú óriásként küzd az egri bástyán, hogy jobbágyaival együtt evett a megégetett parasztzvezér húsából, bár azt is híresztelik róla, hogy ő menekítette – s tartotta meg magának – Dózsa kincseit.

Gárdonyi mindegyik történelmi regényéhez alapos kutatásokat végzett, de az *Egri csillagok* előmunkáitainál különösen körültekintően járt el. 1897 novemberében a pécsi polgármestertől kért adatokat Bornemissza Gergely gyermekkorára, iskoláira vonatkozóan. Pécsen nem találtak semmi bizonyítékot, ezért a császári levéltárhoz fordult. Bécsi kutatásai már haszonnal jártak: kiderült, hogy Bornemissza és Dobó hol ismerkedhettek meg. Így helyezte a cselekmény kezdetét a Mecsek aljára, ahol a török had Buda felé vonult. Gergely családját azonban csak a saját fantáziája segítségével rajzolhatta meg. A Ceceyek karaktere a szerelmi szál gombolyításához kellett, bár az olvasó szemében mindvégig történelmi személyeknek tűnnek ők is. (Ma már tudjuk, hogy Bornemissza felesége, aki a fogságba esett férje kimenekítéséhez Nádasdy Tamás segítségét kérte, Sygher Dorottya volt.)

Gárdonyi régi térképeket, eredeti és megbízható memoárokat keresett. Olvasta Szerémi György, Verancsics érsek, Gorove László, Istvánffy Miklós, Dzselszade Musztafa munkáját, de a későbbi összefoglalásokba is betekintett. Felkereste azokat a helyeket, ahol hősei éltek vagy megfordultak. Az idézett levelek egy része Szalay Ágoston *Négyszáz magyar levél a XVI. századból* című gyűjteményéből való.

Nemegyszer a kútfők téves adatait, hibás leírásait is kiigazította – ahogy ez a regény kísérőjegyzeteiből kitűnik. Például a Második rész 16. fejezetéhez fűzött megjegyzése így hangzik: „Nehogy valaki azt gondolja, hogy hibásan írom ezt a nevet. A történetírók írták hibásan, Tinóditól Horváth Istvánig. Az Országos Levéltárban ott van az a levél, amelyet a Királyhoz küldtek, amikor az egri vár felszabadult. Az aláírások közt tisztán olvasható: Mekcsey. Tehát nem Mecskey.”

A 38 napig tart ostrom leírását Tinódi *Eger vár viadaljáról való éneke* nyomán oldotta meg. Innen vette Pető hadnagy szónoklatát is. (Ne becsüljük le – s ne értsük félre – Pető érveit! Van igazság abban, hogy a két erős vár, Temesvár és Szolnok azért esett el, mert külföldi zsoldosok védték, Eger őrzői pedig – az öt német pattantyús kivételével – mind magyarok voltak, akik a saját fészkeket védték. Kérdés, hogy máskülönbön sikerült volna-e a félelmetes, egy leírás szerint százszoros túlerőt elvonulásra kényszeríteni.) Gárdonyinak volt egy (valószínűleg maga készítette) lajstroma is, amely 289 nevet tartalmazott – a várvédők származásának, helyi illetőségének, polgári foglalkozásának lehetőség szerinti megjelölésével. Tinódi az ostrom után járt Egerben, de följegyzett mindent, amit a túlélőktől megtudott. (Eszerint a vár védelmében – a környékről

berendeltekkel és önként jöttekkel együtt – kb. kétezren vettek részt, s végül 300 hősi halottat temettek közös sírgödörbe. A török emlékiró 800 elesettet érdemesített említésre, de a becslések szerint 8000 főt veszítettek.)

Gárdonyi a könyvtárában őrzött Tinódi-kötet lapszéli jegyzeteivel készült a regény végleges megformálására. Október 12-én „húsz mázsa por mind elkölt vala” – mondja Tinódi, s Gárdonyi melléjegyzi: „Dobó fekete a puskaportól. Este jelentések: Jelentem alásan, kapitány úr, ma húsz mázsa port lőttünk el.” A regényben pedig így olvashatjuk: „Dobó maga is olyan kormos volt, szakálla, bajusza pörzsölt, hogy ha a kapitányi acélsisakja nincs a fején, ember meg nem ismeri az orcájáról.” A tisztek jelentéseinek meghallgatása, valamint gyors intézkedései után a számtartó Sukánhoz fordul. „Az öregnek be volt pólyázva a feje, orra úgy, hogy csak a szemüvege meg a bajusza látszott ki az arcából. Mindazonáltal kemény, recsegő hangon jelentette: – A mai napon húsz mázsa porunk fogyott el.”

Gárdonyi alaposágára jellemző helyismerete is. „A város sose állt délről, hanem (a várhoz viszonyítva) nyugatról. Délről Almagyar falu állt. Valamennyi régi térkép a biztonságom rá” – korrigálja Tinódit is. „A pástról nem lehetett a templom építését nézni. A király a mai sánci iskola tájékán ülhetett. Eszerint ha Tinódi délre mondta a várost, az ő déli irányának az északja *Királyszeke*”.

1899 tavaszán hat hetet tölt Konstantinápolyban. Csónakázik a Boszporusz vizén. Nézi a szemetet eltakarító, falkába verődött ebeket. Megszemléli a múzeumok tömegtelen arany-gyémánt kincseit. Fényképfelvételeket készít a hírhedt Jedikuláról, ahol a fejedelmi rabokat őrizték. Bejut oda is, ahol Török Bálint raboskodott. Részt vesz egy szelamlikon. Tóth Béla kalauzolja, aki ért törökhöz, s a török szólások, vallási szokások, imaszövegek alkalmazásában segíti. A május 19-i személyes élménye alapján jeleníti meg a perzsa gyászszertartást. Tárgyi tudását, tájékozottságát azonban soha nem fitogtatja. Ismereteiből csak annyit használ fel, amennyi a kor szellemi törekvéseinek megértéséhez és az emberi szituációk jellemzéséhez szükséges. Ezért nem érezzük unalmasnak, fárasztónak a seregszemléket sem. A renegát török (Tulipán) magyarázza el Gergelynek az oszmán hadrendet, amikor a szultán elleni merényletre készülnek.

Szinte minden mozzanat a helyén van, előzményeivel együtt. A törökök levelét gondolkodás nélkül közvetítő parasztok büntetése s a kassaiak árulásának tárgyalása is. A jellemeik azonban kissé lekerekítettek: fejlődésükből, belső konfliktusaikból keveset érzékelhetünk. Tetteiket inkább külső körülmények, mint kételyeik nehezítik meg, vagy a környezetük késlelteti, mint ahogy Gergely és Éva szerelmét rövid ideig az udvari intrika felhőzi be. Csak egyszer, a budai látogatáson érzi Bornemissza a társadalmi különbséget önmaga és Ceceyék között. Vica kisasszonyban a szülők iránti tisztelet és a szülői parancs megszegése küzd egymással. Gergely már „kész vitéz”, amikor megtetűzik Dobónak. A Török Bálint udvarában eltöltött időnek van nagyobb súlya az egészben. Itt tanulja a puskapor- és bombakészítést, szerzi a műveltségét, török nyelvtudását. A konstantinápolyi úton – a félelmek leküzdése mellett – a perzsa bűnbánat végignézésének az a tágabb értelme, hogy ne irtózzanak a vértől, amelyből sok folyik majd az egri falakon. (A vezeklő muzulmánok lánckorbáccsal verik véresre meztelen testrészüket, a vakbuzgóbbak handzsárral hasogatják föl leborotvált fejüket, amíg el nem ájulnak.)

Gárdonyi az egri nők hőstetteit ugyancsak megfontoltan, reálisan ábrázolja. Tinódi 14 „sütő asszonynepet” és a várba mentett gyermekeikkel együtt még 45 „szor-

galmatos” nőt számolt meg, akik a végső rohamban vettek részt, s nagyobb részét özvegyen maradtak. Gárdonyi előzetes esszéjében 17 vagyontalant említ, akiket Dobó – az általa megjutalmazottakon felül – királyi segélyre ajánlott. A bécsi udvar íródeákja, Ortelius német nyelven írt feljegyzésében pedig ezt olvasta: „... az asszonyok is kövekkel, forró vízzel, lajtokkal és hasonló alkalmatosságokkal odalopakodtak, és hogy az ellenségnek tetemes kárt okozzanak, nem emberekként, hanem dühös oroszlanokként és medvékként mutatkoztak.” Egy asszony (a regényben Vas Ferencné) „követ vitt a fején”, de „a fejét szétlőtték. Ekkor a leánya fölragadta az anyja véretől pirosuló követ”, és két török megsemmisítésével „bosszulta meg” édesanyja halálát.

A regény egyik legizgalmasabb epizódja Cecey Éva vállalkozása. Hogy kisfiát visszaszerezze a talizmánnal, átöltözve átmegy a török táboron, és a föld alatti, rejtett folyosón épp hogy visszaér a várba. Végül férj és feleség egymás mellett küzdenek már, de Gergely ezt még nem tudhatja.

Volt idő, midőn a nacionalizmus bélyegét ragasztották rá az *Egri csillagokra*, mert a nemzeti identitástudat megnyilvánulásaiban is ellenséges érzést véltek. Közrejátszhatott ebben az a körülmény, hogy az író halála után, 1923-tól 1963-ig, olyan szövegváltozat forgott közkézen, amelyen illetéktelen beavatkozás (helyenkénti átírások) nyomai látszottak. 1992-ben egy újabb hamisítást feltételező, erőszakolt, ostoba híresztelés kapott lábra, s okozott némi zavart. Le kell hát ismét szögezni: csak az író életében közzétett szövegek, a továbbiakból pedig – a kritikai kiadások gyakorlatának megfelelően – az 1913-as Singer–Wolfner-kiadással azonosak tekinthetők hitelesnek. A Szépirodalmi Könyvkiadó 1963. évi kötete (a sorozatban) és a Móra Kiadó 1990-es kiadása ilyen volt.

Gárdonyi műveiben sehol nincs más népeket, népcsoportokat becsmérlő kitétel. Találhatók viszont a másság (más származás, más kultúra) és az emberi jogok védelmében tett gesztusok bőven. Az *Egri csillagok* hősei különböző vallásúak, de toleránsak; elítélik a vallásháborúkat. Írójuk pedig a szabad gondolkodás és szabad vallásosság híve. „Az én tanítómesterem nem a katekizmusból tanított engem Isten-ismeretre, hanem az ég csillagaiból” – magyarázza lutheránusságát Gergely. Éva és Gergely rendkívüli helyzetben, a szabad ég alatt esküsznek örök hűséget egymásnak, majd a „világ számára” dokumentáltatják házasságukat a hunyadi vár plébánosával. Gárdonyi előítéletektől mentesen, a mesterségét értő tevékenységében mutatja meg a vándorcigány Sárközit, s csupán az ijedőségét, éhségérzetét karikirozza.

A szerető, őszinte és tiszta anyai érzés győzelme, amikor Bornemissza felesége és egy török asszony visszakapják gyermeküket, s mindketten letérdelnek hozzájuk. „S amint a két asszony ott térdelt egymással szemben, egyszer csak összepillantottak, s kezet nyújtottak egymásnak.”

A „láthatatlan ember” regénye

*Feljött a hold a Tiszára.
Csend borult a fűre, fára.
Szeged alatt a szigetnél
áll egy ódon halászbárka.*

*Holdvilágnál fenn a bárkán
halászegény ül magában:
ül magában s furulyál;
furulyál az éjszakában.*

*A Tiszára a sötétség
gyászfátyolként terül hosszan;
gyászfátyolon a csillagok
csillogdálnak gyémántossan.*

*Talán épp a bárka alatt,
lenn a vízben, lenn a mélyben
fekszik egy nagy halott király,
halott király réges-régen.*

*Koporsója arany, ezüst,
s vasból van a burkolatja.
És a három koporsóban
a király a dalt hallgatja.*

(Éjjel a Tiszán)

Gárdonyi *A láthatatlan embert* tartotta a legkedvesebb alkotásának. Ennek ábrázolásmódja eltér az *Egri csillagok* hagyományos szerkezetétől. Az elsőszemélyes elbeszélésforma – a művelt görög ifjú meghitt vallomása – nyíltságával és az élőbeszéd közvetlenségével, elevenségével, humoros-ironikus fordulataival hat. Hányatott sorsának elmondását így kezdi Zéta: „Tizenkét esztendő voltam, mikor apám eladott. Rabszolgának. Mint ahogy a csirkét eladják, vagy az ebkölyket, vagy a szamárcsikót. Nem panaszlom: sírva cselekedte.” Hűvös jelzők helyett színes hasonlatokkal minősít; látomásokkal sejteti a belső feszültséget.

A burjános, indázó mondatfűzéseket mellőzve, ami a századforduló stílusáramlataira jellemző, áttetsző képekkel, akár tömondatokkal is tud bonyolult lelki folyamatot érzékeltetni. Például a rabszolgát vásárló, fölényét mutató arisztokrata „fejét úgy forgatta, mint a sziklán ülő sas”. Emőke vértelen, rideg arcának színváltozását így teszi szemléletessé: „A nap elősugárzott a fellegek közül, és rásütött az arcára. A leány szürke strucctoll-legyezőt tartott a homloka fölé. Az a mozdulata tetszett nekem. (...) Minden szép leányon van valami, ami megmarad az emlékezetünkben. Neki a szeme meg a szája volt olyan.” A kegyvesztés kellemetlenségét oldó humor egyszerre átmelegíti és más irányba tereli Deél és Zéta beszélgetését. „Hát aztán mi rosszat tettél, hogy olyan nagy zsirosfazék mellől kellett elugornod?” A kontrasztikus helyzetek, finom árnyalatok kifejezésére alkalmas, hajlékony stílus ez, bár az író szándékai csak olyan mértékben érvényesülhetnek, mint amennyit választott hősének lelki alkata elbírt.

1901-ben született ez a regény. Ez időben – 1898 és 1903 között – Széll Kálmán kormányfő az ellenzék iránti előzékenységgel egyetértésre törekedett. Közjogi és szociális sérelmeket elfojtva, Ausztriától „új gazdasági kiegyezést” csikart ki, de a munkanélküliek és kivándorlók száma rohamosan nőtt. Ekkor írta Mikszáth a *Különös házasságot*, amely a nagybirtok és a klérus összefonódására, valamint a Szabadelvű Párt (az író saját pártja) megalkuvására figyelmeztet. A magyar politika képviselői közül sokan igyekeznek kihasználni az „ősi dicsőség” példáit s a hun–magyar rokonság tudományos feltételezését – sovinizta teóriáik alátámasztására.

A Budapesti Hírlap tárcarovatában közölt, folytatásos Gárdonyi-regény, illetve e regény furcsa címe ugyancsak találgatásokra ad alkalmat – az író nyilatkozata és a lap szokatlan ajánlása után. Az első részletekből nem lehet még tudni, hogy az ókori történelem nagy alakja, Attila kerül-e az események középpontjába, vagy Zéta és Emőke reménytelen szerelmét képzeli-e az író olyan ablaknak, melyen át a népvándorlás korának mozgására és a népek csatájára is kitékinthet.

Akik ismerték Gárdonyi viszontagságos életét, joggal keresték a „láthatatlan ember” regénye mögött a „láthatatlan író” keserveit és indulatait. Nem is nagyon kellett keresniük. A mű előszavában, amely „utószónak is olvasható”, maga Gárdonyi hintette el a gyanú magvait, amikor a történet jelképes tartalmára utalt. Arra, hogy Zéta tulajdonképpen a saját képmása: azé az íróé, akit különöncnek tarthatnak, de nem ismernek –, nem ismerhetnek – igazán, mert „az embernek csak az arca ismerhető, de az arca nem ő. Ő az arca mögött van. Láthatatlan”.

E homályos, teozofikus színezetű kitételekben látja magát igazolva az a kritika, amely szerint Gárdonyi történelmi regénye nem más, mint divatos enregény, amelyben a régmúlt „csak keret” és „ürügy” arra, hogy az író a saját lelkiségéről, szerelmi és egyéb csalódásairól valljon. Mintha *Az én falum* „izolált” parasztlakjait transzponálná történelmi környezetbe – a hun birodalom fényébe vagy a török hódítás időszakába.

S ha számára a keleti vallástan – mint a bezárkózó, magányos ember filozófiája – olyan vonzó lett volna, mint ezt némelyek állítják, Zétát aligha szállatta volna hosszas vitába a tizenöt rabszolgát tartó Zobogány főpappal – a háborúról és a lélekivándorlás dogmáiról. Kispéter András olvasatával ellentétben: nem a reinkarnáció szelleme hatja át ezt a regényt. A más vallásúak iránt mindig toleráns Zéta kíváncsian nézi, de – enyhén szólva – megmosolyogja a tűz- és napimádó hunok vallásgyakorlatát, Bial büvölő mozdulatait, a táltosok dodonai jóslatait, miként az állat- és embertestekben tisztuló, tökéletesedő lélekről szóló magyarázatot is.

A regény első kiadásából világosabban kitűnik a Zéta keresztény hitétől távol álló felfogások bírálata: „A keresztény vallásban is több a külsőség, mint amennyire értelmes embernek szüksége van, hát még a pogány vallásban!” A görög ifjú azért érdeklődik a különböző hit- és erkölcsstanok iránt, hogy „az igazságról” megbizonyosodjék. Kérdéseire, kételyeire azonban nem kap – mint ahogy Gárdonyi sem talál – megnyugtató választ. De Bial táltos is nevetségesnek véli a „sárgák” térítő akcióit. Tapasztalata szerint előfordul, hogy rabszolgák megkeresztelkednek, de a „ne kívánjon semmit, ne akarjon semmit” filozófiája „meg a raboknak se kell”.

– *Eszerint – mondottam – már itt is jártak hittérítők?*

– *Mindig jön egy-kettő a visszatérő haddal – felelte Zobogány –, a rabokat kísérik. Aztán próbálkoznak a hunokkal is. De nem sokra jutnak. Mihelyt a hun azt hallja, hogy ne harcoljon, otthagya őket: nem nekünk való. (...)*

– És – kérdeztem alázatosan – tisztelt pap uram, szabad volna-e tudnom, hogy nektek mi a véleményetek a harcról?

Egy hun asszony jött hozzánk. Nyolcéves fiúgyermeket hozott a hátán. Bial táltost ke-reste. Tehén hágott a gyermeknek a lábára.

A sátorból padot hoztak ki, s ráfektették a kis szenvedőt. Nemigen jajgatott. Tapasztalásból tudom, hogy a csonttörés nem fáj az első napon.

Zobogány felelt a kérdésekre:

– Hogy mink minek ítéljük a harcot? Kell az, öcsém. Ha nem kellene, nem volna.

– A rosszra mondod-e, uram, hogy kell?

A pap vállat vont:

– Mi a rossz? A jónak az anyja. Minden, ami jó a világon, valami rosszból születik. Ha a keresztény hitet valljuk, bele kell szörnünk a Tiszába minden fegyverünket. S ha ma beleszórjuk, holnap kiirtják a hun népet. Maguk, a keresztények irtják ki. Akkor aztán nincs se jó, se rossz a hun népre ezen a világon.

– De gondoljuk el – feleltem –, hogy minden nemzet elfogadja a keresztény vallást.

– Lehetetlen!

Zobogány elfogadná, de nem prédikálja a reinkarnációt, mert a népnek „még bővölés kell, és jelek, amiket a testi szem láthat”. – „De mire volna ez jó, uram, a léleknek ez a minden testen való átutazása?” – kérdezi Zéta. – „Tudja az, aki elindított” – feleli Zobogány. – „Én csak azt gondolom – mondja tovább –, hogy erőzésre jó. Az értelmünk erősödik, mint a növekvő csillag fénye.” A vita félbeszakad, mert „Bial táltos föl-tette a bűvös süveget, s áhítatosan gajdolt rá egy fekete táblás könyvből a gyermekre”.

Lehet, hogy Zéta nosztalgikus emlékezéseit modern lélektani analízisként is izlelgette Gárdonyi, de az *Egri csillagok*kal együtt az egyik legnépszerűbb iskolai olvasmány lett *A láthatatlan ember*. (Már az író életében négy kiadást ért meg, a Dante sorozatában tizet, s azóta is gyakran megjelentetik.) A siker titka a mű legfőbb értékében, a bőven áramló mesében van, amit a nyolc-tíz éves gyermekek is megértenek, de a felnőttek éppoly szívesen meghallgatnak. Gárdonyi játszi könnyedséggel lopja be az olvasó fejébe azokat a fontos tudnivalókat, amiknek ismerete az izgalmas kor máig kiható sorsforduló-ját, a pogány és a keresztény világ mérkőzését hozza emberközelbe.

A mese sokszor átsegít az ábrázolás buktatóin, például a túl részletező csataleírás-sok veszélyén. (A regény egyetlen, alig észrevehető hibája, hogy a katalaunumi – vagy ahogy a helynév latin eredetét kutató Gárdonyi nevezi: katalauni – ütközet hosszas elmondása eltávolít a cselekmény fő sodrától.) Pedig az író a mesének eredetileg csak olyanféle szerepet szánt, mint mikor „a szobrok talapatát virággal ültetik körül: a gyermekek és a nők a virág iránt érdeklődnek, a komoly ember a szobrot nézi”. Sajnos, Gárdonyi értőbb kritikusai sem gondolták végig a történelmi okfejtést.

Schöpfung Aladár a „vidéki miliót” és a „nép életéből vett analógiákat” véli felfe-dezni itt, bár tudja, hogy az egyszerű emberek világában is egyetemes emberi problémák tolnak föl. Az előszó pedig csak annyiban kulcsa a regénynek, hogy a születési körülményekre utal, s az emlékeit melengető-fájlaló író háborgó lelkiismeretét tükrözi.

A szerelmi élmény, amit a Szarvassy Margittal folytatott levelezésből ismerünk, sokkal inkább munkál a teremtő fantázia mélyén, mint a vidéki élet dicsérete. Az előbbi líraibbá, rezgőbbé teszi a mesét. A víg kedélyű, temperamentumos tanítókisaszonyhoz (Fesztyné barátnőjéhez) küldött levelekből nemegyszer a felnagyított sérelem, gyanakvó féltékenység szól.

Akkor ismerkedtek meg, amikor Gárdonyi a festőművész ügyeinek intézője és a Körkép (*A magyarok bejövetele*) propagátora volt. Jókai Róza szerint az alatt a hat esztendő alatt, amíg a kapcsolat tartott, nemigen lehetett döntő szóra bírni a „lelki beteg” fiatalembert. Amikor pedig kikényszerítette Margit a választ, azt vallotta Gárdonyi, hogy kilátástalannak látja sorsukat, mert felesége nem akar hivatalosan elválni. „Jobb volt így, Margitka: maga nem tudta azt, hogy én szeretem, én meg lakatot hordtam a szívemen, ha vérzett is belé” – rögzíti az 1900. január 4-i levél. Ez időben udvarolt Gárdonyi a másik Margitnak is, Feszty Masának, sőt megkérte a kezét, de elutasították azzal, hogy senki sem vette komolyan a „költő” széptevéseit, nincs oka hát a kérelemre.

1899 tavaszán, törökországi útja alkalmával, azt ajánlotta Gárdonyi a tanítónőnek, hogy töltsenek együtt pár hónapot Konstantinápolyban. Állítólag Margit ezt csak formáságból nem vállalta. A „képmutatás” kihozta a férfit a sodrából, s az írónak eleendő ok volt arra, hogy ne csak leveleiben vádolja, de regényeiben se ismerje el a „hibás társadalmi törvényeket”. Amik miatt „az embert nem a szeretet kapcsolja az emberhez, hanem az egyházi forma, s ha a szeretet elrombolódott, a forma marad eltéphetetlen, nehéz bilincs”.

Megfigyelhető, hogy ezekben a szerelmes levelekben sokkal több szó esik az író gondjairól, a megírandó művek problémáiról, a női jellem megismeréséről s megformálásáról, mint az egymás iránti vonzalomról. Fesztyt is gyakran arról faggatja Gárdonyi, hogy milyenek a nők egymás között, miként beszélnek a férfiakról s férjeikről; van-e asszony, aki nem álszeméremből hallgat bizonyos dolgokról; miről lehet felismerni a női színlelést, játékot; mit éreznek a nők, ha tudják, hogy tetszenek másoknak? – és így tovább.

A tanulmányút után Gárdonyi sietteti a szakítást: „Mióta csak ismerem, mindig sűrű fátyol alatt láttam a Kegyednek gyémántjait. Kegyednek minden jó megvan, amit a nőnek kincsül adott a Teremtő, de őszinte, teljesen őszinte nem tud lenni, Margitka!” – „Férfi a nővel szemben nem fejezheti ki magát olyan szabadon, mint fordítva. Lássá, én egyszer csak kezet akartam Kegyednek csókolni, s Kegyed meg volt rémülve, pedig az csak egy őszinte gondolatnak ösztönszerű mozdulata volt.” – „Kérem, ha ismét meg akar örvendeztetni írással, küldje el azt is, amit eltép, mert túlságosan őszintének találja – engem ez érdekelne legjobban.” (1899. XII. 28.)

A válasz elmarad vagy nem talál helyére, mert nyugtalanítóan kísért Gárdonyi regényeiben. Hőseire bízva a töprengéseit – bízhatja anélkül, hogy kívülről kellene beleszólnia a történetbe. Zéta a maga eszességével, különös erőfeszítéseivel küzd azért, hogy titkolt szerelme, az előkelő hun leány közelébe férközzön. Nem azért szökött át a hunokhoz, mert ott nagyobb szabadságot remél. Sőt, ismét a rabszolgaságot választja, és alázattal viseli. A „szív törvényének” engedelmeskedve, nevelőnek ajánlkozik a gazdag, de elkesztőn műveletlen Csáth gyermekei mellé, majd katonai vitézségével vél magának olyan társadalmi rangot, megbecsülést szerezni, amit Emőkének sem kell szégyellenie, ha viszonzni akarná érzelmeit.

A rabszolga-törvényt kijátssza, mint ahogy kikerül más kelepcekből is, de az osztálykorlátokat nem hághatja át, mert azok mindennél erősebbek. Fesztyék durva tréfái sejlenek föl Gárdonyi emlékezetében, amikor (a baromfiudvarban megcsipkedett, félrelökött, sánta Kopi tyúk sorsához hasonlóan) Zéta a „későbbi eszével” rádöbben arra, hogy „tódítania kellett volna” a megalázáson, s „akkor minden nyiluk lehullott volna” a sehzés előtt. „De a lelkem úgy meg volt törve – vallja –, hogy csak vonaglottam, mint a bottal összevert kígyó. Minden fáj, még az ostoba szó is.”

A katalauni vitéz felszabadítására már senki nem gondol. Csalódását végül a végzetes szerelem csodálatraméltó, de elvetendő példája és megmenekülésének öröme oldja fel. S akinek igyekezetét, féltő rajongását sokáig elhárította, most az avzon leány, Dsidsia szerető gondoskodásával is megelégszik. Emőke jellemében kezdettől két véglet feszül: az úri gőg sugallata és az őszinte részvétel megnyilvánulása, amíg a szerelem áldozata nem lesz. Mindezek motiválására bőven adódik alkalom – attól a jelenettől kezdve, amikor úgy csapja arcon a kézcsókért esedező fiút, hogy az ütés nyomán a vér kiserken bőréből, s egészen addig, hogy már az arcát is megengedi a lány csókolni.

Nem kevésbé fontos és érdekes a regény másik szálát képező bonyodalom. A hun birodalom erkölcsi fölényének és összeomlásának megjelenítése. Már a mű írása közben kiderült, hogy mi volt a célja Gárdonyinak. Láta, hogy a magyar politika képviselői lépten-nyomon meghamisítják a múltat, s az iskolai tankönyvek üres általánosításokkal, frázisokkal tüzdeltek. Ot a múlt mélyebb vetülete, társadalmi mozgása izgatta.

A regény közvetlen előzményét szintén ismerjük. 1900 májusában részt vett az endenichi szanatóriumban meghalt s a hazai földre visszatért „festőfejedelem”, Munkácsy Mihály temetésén. Fogékony lelkén átsuhant az asztalosinasként indult, világhírű művész minden szenvedése. A nemzeti gyász elkápráztató külsőségei pedig Attila temetéséről kialakított elképzelését juttatták eszébe. Otthon előkereste korábbi rajzát is. A háttér: sík, nyárfás vidék, piros napnyugta. Az alkonyati fényben megcsillanó Tisza. Elöl nagy süvegű tántosok, fegyveres vitézek, fáklyás szolgák. Attila koporsóját gyászoló feleségei, fiai, főurak és végeláthatatlan népcsoportok kísérik.

A regény váza már megvolt, amikor kint járt a párizsi világiállításon, s a katalaunumi síkon is körülnézett. Akkorra már a fellelhető forrásokat végigtanulmányozta és egybevetette. Az egymásnak ellentmondó adatokra, leírásokra már a folytatásos regényközlés előtt, 1901. április 7-én, a Budapesti Hírlapban közzétett, *Igazítások Attila történetén* című cikkében felhívta a történészek, történetírók, filológusok figyelmét. A számára különösen fontos kérdések tisztázását várta, de erre nem került sor.

Nem vonta ő kétségbe a hun–magyar rokonság lehetőségét, csak sajátos módon értelmezte azt, mint előtte Arany János is. Őva intett mindenfajta hangos magyarkodástól, dicsekvéstől. Történelemszemléletétől mi sem állt távolabb, mint a sovíniszta nagyképűség. Mindenekelőtt a bizánci küldöttséggel, 449-ben Attila udvarában járt (s a hun vezérek jellemét, Attila természetét, a hunok lakását, öltözetét, a lakomák étrendjét tapasztalatból ismerő) Priszkosz rétor leírását használta, amely a legbővebb – s bizonyára a leghitelesebb – forrásmű a hunokról. (Ebből következtette ki azt is, hogy a hunok gazdagsága főként nem a hadisarcból, hadizsákmányokból, hanem a nagy állattartásból, pásztorkodásból, vadászatokból származott. Ez utóbbiak pedig nemegyszer a hadjáratok előkészítő gyakorlataiként zajlottak le.) Regényében Zétát is Priszkosz neveltjeként, felszabadult rabszolgájaként és barátjaként mutatja be.

Olvasta Riolacci *Le camp de Châlons* (Paris, 1865) és Cellianus *Claudii heliani tactica* című munkájának fordítását. A rómaiak és a hunok harcmodoráról bőven tájékozódott. Összeírta a meghódolt népek neveit, vezéreit, harci feladatait a hunok széles táborán belül, hogy mindezt kellően hasznosíthassa. Ha csak a „mindig egyforma, időtlen kicsiny emberi sorsok” érdekelték volna, mint ahogy Schöpflin gondolta, az egyének életét befolyásoló idő, történelmi és gazdasági körülmények, korszellem és szociális állapotok minél alaposabb és pontosabb ábrázolására miért fordított volna ennyi energiát?

A csataleírásokon szinte minden kiadás alkalmával javított és bővített. A különböző kiadásokban egyébként is lényeges stiláris eltéréseket találunk. A kései változatok kiegyensúlyozottabbak. Nyilvánvaló okból alkalmazta ő az idegen személynevek, jövevényszavak kiejtés szerinti írását. (Makszimosz, Vigilász, Aéciusz, Júliusz Cézár, Atilla vagy Átilla, Orleán, Troa, szolidus stb.)

A forrásmunkák gyakran hiányos adatait a saját elképzeléseivel pótolva alakított ki egységes képet a hunokról. A krónikák Attila lakhelyéről sem tudósítottak egyféleképp: palotáját Moldvától a Dunáig más és más vidékre tették. Nem csoda – írja műhelytanulmányában Gárdonyi –, hogy 1900-ban a hódmezővásárhelyi református pap is a maga városának tulajdonította a dicsőséget, rámutatván a város határában húzódó földhányásra: a hun fejedelem sátoztáborának állítólagos helyére, s buzgalmában elfeledkezett az elemi létfeltételről, a vízről.

Gárdonyit a tudomány és a néphagyomány „feltűnő találkozása” igazítja útba. Úgy látszott ugyanis, hogy a Priszkosz nyomvonalán haladó s Attila lakhelyét kereső Salamon Ferenc 1880-ban végzett térképészeti számításait támogatja a már Dugonics által feljegyzett, szegedi néphit. Őseink vándorlásaik során találkozhattak a hunokkal, és szokásaikból, nyelvükből egyet-mást átvehettek. S ha nem akarunk „földülni és fölégetni minden hagyományt”, mint tette azt Hunfalvy Pál – hangsúlyozza cikkében Gárdonyi –, fogadjuk el a nem teljesen alaptalan mondákat is. Egyébként a regényben a „magyariak” csapata csakolyan szövetséges népe Attilának, mint a gepida vagy az osztrogót.

A nomád életmód és a görög-római civilizáció érintkezéseinek beható ismerete segítette a külföldi és hazai kútfők szemét szűrő tevédségeinek kijavításában, bár képzelete néha őt is elragadta. Jogosan kifogásolta Jordanes és Thierry egyes állításait – Kézai „lényegi becsületét” védve, holott az ő krónikájában is talált kivétleneket. Nem nyugodott bele a katalaunumi ütközetről kialakult, zavaros véleményekbe sem. A mai történetírás álláspontja ugyanaz, mint Gárdonyié volt: a Châlons-sur-Marne és Troyes között lezajlott csata egyik fél számára sem volt döntő: mindkét hadat az iszonyatos járvány gyengítette le.

Az elgondolkoztató érvek, amelyek mértéktartó rafinériával szövődnek be a regénybe, többnyire a józan számításra és bő élettapaszlatra épülnek. A krónikák hírvetéséből leszámítódnak az olyan túlzások, mint a vértől megáradt patak képe. Gárdonyi szakít a történetírók azon naiv magyarázatával is, miszerint Attila temetésén a sírásókat és szolgákat azért ölték meg, hogy ne tudójék ki a hun vezér elvesztése, ami óriási pánikot okozott volna. A rémület mindenképp bekövetkezett, a birodalom vége pedig hosszabb folyamat, főként erkölcsi bomlás következménye volt. Arany János tervezett *Csaba-trilógiája* a belső viszályokra utal, s a szolgák lenyilazása a pogány rituálé szabályainak megfelelően, vallási hiedelemből történhetett. Mint ahogy szokás volt a hun méltóságok legszebb lovát is leszúrni és a gazda közelében eltemetni, használati tárgyaival, ékszereivel együtt.

A közfelfogással ellentétben, Attilát sem csupán zseniális hadvezérnek rajzolja Gárdonyi, hanem a ravennai udvarban nevelkedett, rendkívül eszes, latin műveltségű és a császári palotákban mindenütt respektált diplomataként, széles látókörű politikusként is jellemzi. Nem bárgyú kalmuk ő, mint amilyenek Jordanes és Thierry festi. Nem a „lóhúson nőtt” és „kutyafejűnek” csúfolt barbár, hanem tevékeny vezető, aki folyvást követeket küld és fogad, és sokféle tudásával kényszeríti térdre, ha csak rövid

időre is, a fél Európát. Hűségese alattvalóival és alattomos ellenfeivel szemben egyaránt nyílt, egyenes ember.

Egyéniségének varázsát ugyancsak el tudja hitetni Gárdonyi. Ahogy a holdtöltén rendezett vacsorákon családi körbe tömöríti rangos törzsét, feleségeit és szolgálait, máskor a csatában elesettek özvegyeit gyámolítja. Fontos epizód találkozása Troyes püspökével, Lupusszal. Nem hördül fel a város bezárt kapui előtt, inkább gondolkodik, tárgyalni kezd, s végül megkíméli a védtelen embereket. Itt szabad rablást sem enged, sőt a nyomor láttán mintegy háromszáz arannyal telt erszényt nyújt át a tizgyermekes asszonyoknak: nevelje fel rajta a kisedeket.

A „fatányéros”, „fapoharas”, „fapalotás” Attilában – ideálként is – a puritánság és népközelség kap hangsúlyt. Az, hogy nem törekszik királyi vagy császári rangra, csak fejedelemnek szólíthatják. Nemegyszer zsarnokokat leckéztet meg, s „egy hitvány lóperben” ítélkezni is „népe közé ül”. Ha pedig a hun társadalom rétegződéséről és egyes személyekről mond véleményt Zéta, soha nem általánosít, de eléggé árnyalt képet formál.

Barbárság és vadság, hadak rablása mindenütt előfordul; barátkozás és álnokság egyaránt látható az elparlagiasodott Csáth családjában és rokonságában, de épp a saját sorsának szerencsés fordulataival bizonyítja Zéta a műveltség hasznát. (Ilyen részlet papi tevékenységének, illetve a csatamezőről visszatérésének története.) Gárdonyi a császári diktatúrákkal szemben a hunok soknemzetiségű táborában érvényesülő szabad fegyveresek szövetségi rendszerét, erkölcsiségét és emberibb körülményeit dicséri. A meghódítottak közül sokan bejutnak még a hun vezetők közé, mint Edekon és Szabad-Görög. Oresztész – az utolsó római császár apja – nemcsak egyik vezére, hanem tanácsadója is Attilának. A hadseregben nagyobb az egyenlőség esélye: a rátermettség a döntő, s a vitézek érdemük szerint osztoznak a zsákmányon.

A hunoknál nincs adó (a leigázott birodalmak adóznak nekik), s nincs ügyvéd, nincs végrehajtó sem. A vagyon és a rang nem örökölheto; a bűnösök felett a vének tanácsa, végső soron Attila ítélkezik. A görög olajkereskedőből lett hun főúr szavai ezek: „ahol a fejedelem isten, ott a nép sorsa pokoli”. S mit felel Zéta az őt kiváltani kész milánói patríciusnak? „Inkább vagyok itt (mármint a hunoknál) rab, hogysesem nálatok, uram, főnemes.”

Zéta elejtett utalásaiból ki-kihallatszük a politika nyílt teréről kivonult, a Bánffy-rezsim hatalmi szigora elől menekült író válasza: „Rab vagyok: nyársba húzathattok, keresztre feszíthettek, amikor akartok. De azt meg nem tilthatja nekem semmi hatalom, hogy azt ne álmodjam, amit álmodom.” A századforduló önáltató nemzetkultúrával szemben – s az igaz hazafiságot ébresztő *Egri csillagok* mellett – így lett *A láthatatlan ember* Gárdonyi demokratizmusának újabb bizonyossága.

Vannak, akik úgy vélik: mítoszt teremtett az Isten kardjaként, ostoraként, Világ pörölyeként emlegetett hódító alakja köré. Van ebben némi igazság. A terjeszkedő katolikus egyház is félt Attila erejétől, ezért nincs mit csodálkozni azon, hogy Lupusz püspök ily szavakkal köszönti az ünnepi vacsorán: „Átilla, nagy király! te vagy a vihar, melyet Isten bocsátott az emberi fajra. Híred zúgó szélvész. Kardod villám. Néped dübörgő fergeteg. (...) Isten boldogítson azzal, hogy a vihar után lásd az újraéledést, s ahogy az Isten a te kezdeddel verte a világot, a te kezdeddel is áldja.”

Gárdonyi a nép ajkán, látomásaiban élő legendákból mindig szívesen merített. Ezek nyomán haladva, a harcok szüneteiben pásztorkodó, halászó, szolgálókkal földet

műveltető hunokat néha valóban úgy látja, mint amilyenek a derűs „szögedi embörök”, Tömörkény hősei képzelnék őket. Szarvasbőr csizmában, ki-be fordítható bundában, díszes süvegben. A rangosabbak csikóbőrös kulacsból isznak Attila nászán, ahol a kvád fáklýatánc a szórakoztatás csúcspontja. A fehér hunok Buda özvegyének lakhelyén kenyérrel, szalonnával kínálják meg az elázott, szabadútznél szárítkozó görög követeket. Az előkelőek lakomáin feltálatl főtt és sült húsokat, keleti csemegéket, mákos süteményt ismerték már a közhunok is. Emőke viszont a régi népdalaink tónusát követő Gárdonyi-verset, a *Balladát* éneкли a királyné és a hímző leányok körében.

Ezeknek a magyaros motivációknak, részben játékos ötleteknek (személyneveknek és elnevezéseknek: Ména-Ságh, Tarna, Mácsa, Kosék, Patkók, ravó, ösztörú stb.) azonban ne adjunk más jelentést, mint aminőt írójuk szánt nekik. A feltételezett ősi rokonság nem teljesen kizárható, bár máig bizonyítatlan „hun–ugor” változatának, a népek kölcsönhatásának és mindennapi életének csupáncsak jelzőkarói ezek. Régi oklevelekből ezert fejtegette Gárdonyi nagy szorgalommal a Szeged környéki dúllók és muzeális tárgyak furcsa hangzású neveit, nézegette buzgón a honfoglalás előtti korokból származó sírleleteket.

Ipolyi Arnold *Magyar mithológiájára* (ennek 1854. évi, pesti kiadására) támaszkodva jelenítette meg a fejedelmi temetést. Az itt elhangzott (Priszkosz feljegyzésével fennmaradt) dicsőítő éneket népi siratóra hangolta át. Tudjuk, hogy Attila agyvérzésben halt meg, de Jordanes *De rebus Gothicis* című munkájának 49. fejezete lehetőséget kínált Ildikó gyilkosságának híresztelésére s akár a „hármás koporsónak” elképzelésére is, bár folyóvízbe eresztésről a kompilátor Jordanes sem szólt. Ez utóbbit a néphagyományra hivatkozva rögzítette Ipolyi, mintha Attila végtisztessége a gót vezér, Alarich temetéséhez hasonlóan történt volna, tehát a hunok halomsírba temetkezésétől el-
térően.

Gárdonyi halála után Móra Ferenc arra gondolt, amikor *Leszámolás Attilával* című esszéjét írta, hogy az „Ipolyi-csírát” Jókai „nevelte fává” és „Gárdonyi megszólaltatta rajta a fülemülét”. Jordanes csak az „éjjel titkon földbe rejtett holttestről” írt, amelyet előbb „aranyba, ezüstbe, vasba burkoltak”, s Móra a szabadságharc előtti irodalmunkban sem lelta a nyomát annak, hogy Attilát a Tiszába temették volna. Pedig már Petőfi 1848 kora tavaszán írt – bár kevésbé ismert és befejezetlen – elbeszélő költeményében, a *Lebel vezér*ben kifejeződött, a népmonda élő példájaként, a Tiszában alvó hun király emléke.

Móra csak a Jókai *Holtak harca* című – s ugyancsak 1854-es keletű – regéjében bukkant rá arra a mozzanatra, amelyet – véleménye szerint – Gárdonyi tovább színezt. Következtetése mégis elgondolkoztató. Az, hogy a múlt század ötvenes éveiben a veszteség és levertség nyomasztó érzete kelthette fel ismét a nemzeti ábrándot a „két egytestvér” Hunor- s Magyarról. Gondoljunk csak a naiv eposzunk hiányát fájlató és pótolni igyekvő Arany János csodaszarvas-regéjére, a *Buda halála* hatodik énekére!

Majd Gárdonyi verse, az *Éjjel a Tiszán* is bekerült a tankönyvekbe, és „teljessé tette a legenda kialakulását”. Ezt azonban nem azért bolygatta meg Móra Ferenc, hogy szétfoszlassa; hisz – úgymond – „a legendát úgyse lehet meghalasztani, és mi értelme is volna annak? Egyebünk sincs, mint a legendáink, és azokra olyan nagy szükségünk van, hogy ha nem volnának, csinálnunk kellene őket”.